

РОЗДІЛ 3

ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

3.1. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРВІСНИХ ФОРМ РЕЛІГІЇ

Питання про те, які з відомих вірувань, обрядів і культів, що зародилися за кілька десятків тисяч років до н.е., слід вважати окремими, самостійними первісними формами релігії, ще не має загальноприйнятого рішення в релігієзнавчій літературі. Безумовною формою примітивних релігій визнається тільки тотемізм. Проблема полягає в тому, що у первісному суспільстві різноманітні вірування і культури співіснували і перепліталися в найвигадливіших комбінаціях.

Багато дослідників погоджується з тим, що переважній більшості первісних проявів релігії були притаманні такі особливості:

1. *Відсутність абстрактних уявлень про Бога* як безлику, керуючу природою і людьми силу, що знаходиться над світом. Замість цього давні люди поклонялися безпосередньо матеріальним предметам, природним явищам, тваринам і рослинам, що наділялися надприродними властивостями і якостями. Найчастіше надприродність первісних об'єктів релігійного шанування зводилася до поєднання двох головних ознак:

- до їхньої невидимості, невідчутності або невразливості для звичайних людей у звичайній ситуації, тобто до перебування «над» природним і людським світом;

• до можливості вирішальним чином втручатися в перебіг природних процесів (наприклад, викликати дощ або припиняти тривалу зливу) або в долю кожної окремо взятої людини.

2. *Змішання життя і культу*: у цьому зв'язку прийнято навіть говорити, що життя первісної людини було її богослужінням. Кожна її дія здійснювалася відповідно до освячених тисячолітньою традицією обрядів і правил, що було важливо для накопичення, збереження й передачі від одного покоління до іншого моральних приписів, правил поведінки, елементарних знань і навичок, необхідних для виживання в навколишньому світі.

3. *Родоплемінний, а не світовий характер релігійних культів*, коли кожне первісне плем'я мало свої власні релігійні культу: одні поклонялися ведмедю, інші вірили в чудодійну силу померлих предків тощо.

Як бачимо, найдавніші форми релігії помітно відрізнялися від сучасних нам релігійних проявів (у першу чергу світових релігій) за характером віровчення, культу й організації. Єдине, що об'єднує їх, — це наявність віри.

Появу первісних вірувань і культів учені пояснюють особливостями мислення перших людей, що сприймали навколишній світ як живу й одушевлену істоту з власними почуттями, емоціями й волею. (У цьому зв'язку, навіть виникла досить груба аналогія: давня людина мислила так, як сучасна перетравлює їжу, тобто не віддаючи собі ясного звіту в перебігу самого процесу). Первісне світосприйняття може здатися нам незвичним, але в ньому немає нічого дивного: для пояснення навколишнього середовища людина застосовувала єдино доступний їй розумінню, хоча, можливо, дещо нескромний критерій — саму себе.

3.2. ФЕТИШИЗМ

Фетишизм (португ. feitiço — річ для чаклунства; іноді етимологія цього слова зводиться до латин. fatum — доля) — *поклоніння матеріальним предметам найближчого оточення людини як наділеним надприродними властивостями*. Вперше прояви фетишизму були описані серед племен Західної Африки. Сам термін був уведений у науковий обіг наприкінці XVIII ст. французом Шарлем де Броссом і одержав поширення завдяки відомому французькому філософу-позитивісту початку XIX ст. Огюсту Конту.

Припущення про те, що фетишизм — це історично перша форма релігії, є радше теоретичним і умоглядним, ніж таким, що має під собою реальну фактичну основу. Уся справа у простоті фетишистських вірувань, елементарності супроводжуваних обрядів та переважно індивідуальному характері фетишизму.

Механізм утворення фетишів можна простежити на прикладі описаного в літературі поважного чорного джентльмена, який володів збіраною кількома поколіннями його родини колекцією фетишів у кількості 20 000 екземплярів, що складалася великою мірою з усякого мотлоху — горщика з червоною глиною, дерев'яного кілка, пір'я червоного папуги, людського волосся тощо. Взявши в руки камінь з куряче яйце, господар розповів його історію. Якось вранці він виходив з будинку у важливій справі, але переступивши через поріг, наступив на цей камінь і забив собі ногу. «Ага!» — подумав він, — «Ти тут», — і він узяв камінь, який тоді справді допоміг йому в його справах. Тобто поява фетишизму була наслідком не систематизованих поглядів на нібито надприродні сили, що приховані в кожному предметі, а наслідком неясної, часто випадкової асоціації. Хоча досить часто фетишами ставали ті з навколишніх предметів, що мали для людини життєво важливе значення. Приміром, спис, за допомогою якого мисливець добував більше дичини.

Фетишем міг бути як окремо взятий матеріальний предмет, так і частина більшого об'єкта шанування, наприклад, камінь зі священної гори, шматочок священного дерева, зображення шанованої тварини, який-небудь малюнок або навіть татування. Власні фетиші мали й окремі люди, і цілі племена, що відводили їм спеціальні будиночки. У таких випадках у спільних фетишів іноді з'являлася «спеціалізація»: один керував погодою, інший — полюванням, третій — воєнними діями або особистим життям людини тощо.

Поклоніння фетишу найчастіше полягало в догляді за ним як за звичайною людиною. Наприклад, у племінному африканському будиночку фетишів стояли стілець, на якому міг би сидіти фетиш, і матрац для його відпочинку — всі розміром з людську долоню (а також завжди була напоготові пляшка горілки). За відомостями, зібраними Ш. де Броссом, окремі особи на своїх обгороджених ділянках або біля дверей хатини залишають особливе місце для свого фетиша. Вони прикрашають його, як їм велить їхнє власне благочестя, й щотижня фарбують їх в різні кольори. Якщо африканцям потрібен дощ, вони ставлять біля фетиша порожні кухлі. Якщо вони воюють, вони кидають сюди списи й мечі, аби виблагати собі перемогу. Якщо вони

мають потребу в м'ясі чи рибі, вони кладуть сюди кістки. Якщо їм потрібен пальмовий сік, вони кидають до підніжжя фетиша маленький ніж, яким роблять надрізи в деревах...¹. Проте описані й численні випадки покарання фетишів: їх лають, б'ють, викидають, замінюючи іншими. У деяких народів Західної Африки навіть існував звичай, звертаючись до фетиша із проханням, вбивати в нього цвях, бо вважалося: фетиш, відчуваючи біль, швидше зробить те, що від нього вимагають.

Більш пізнім проявом фетишизму стала практика штучного виготовлення фетишів. Новий фетиш утворювався, як правило, через поєднання природних компонентів (кора, листя, коріння) з предметами, що традиційно вважалися чудотворними (шматочки священних дерев, равлики, нарости на деревах, пісок з місця злиття двох рік, хвіст і жало скорпіона тощо). Зрозуміло, що люди уявляли, буцімто механічне поєднання двох предметів, кожен з яких міг вважатися фетишем, призведе до багаторазового збільшення надприродних якостей шойно утвореного об'єкта поклоніння.

В умовах подальшого розвитку релігійних уявлень людства фетишистські вірування не тільки втрачали свої позиції, а й іноді отримували зовсім не очікуваний імпульс до вдосконалення. Зокрема, своєрідним кульмінаційним моментом фетишистських уявлень в Африці вважається виділення так званого «фетиша фетишів» — загальноновизнаної святині для великих об'єднань племен.

Водночас відбувалося злиття фетишизму з іншими віруваннями і культурами. В такому разі надприродними властивостями визначений предмет наділявся не сам по собі, а як матеріальне вмістилище нематеріального духу. В подібних ситуаціях найчастіше на об'єкт поклоніння перетворювалися фігурки, зображення, символічні знаки тварин — праотців людського роду або людських предків. Зі схожих міркувань поширився звичай зберігати кістки і черепи ворогів («...і вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, — окувавши череп його золотом, пили з нього», — повідомляє Повість минулих літ під 972 р.) або поклонятися муміям, як це робили давні єгиптяни.

У період європейської колонізації Африки саме фетишистська практика була чи не єдиною можливістю протидії європейським колонізаторам і місіонерам. Ця протидія набувала різноманітних форм — створювалися численні таємні товариства, що ставили на меті ви-

¹ Бросс Ш. де. О фетишизме.— М., 1973.— С. 23-24

нахід засобів, здатних протистояти «фетишам білих», у фетишистський обіг вводилися предмети, запозичені в європейців, у першу чергу, вогнепальна зброя, гроші, сірники, замки, порожні консервні бляшанки. Деякі з африканців навіть намагалися потай охрестити власні фетиші, щоб підсилити їхню могутність.

У більш пізніх формах релігії фетишизм зберігся у формі поклоніння *ідолам* — наділеним таємничою силою впливу матеріальним зображенням божеств з рисами людини або тварини. І зараз віра у фетиші залишається як пережиток — у формі віри в талісмани й амулети. Вважається, що *талісман* приносить щастя, а *амулет* охороняє від нещастя.

3.3. ТОТЕМІЗМ

Тотемізм (мовою індіанців північноамериканського племені оджибве — «його рід») — *комплекс обрядів і вірувань, пов'язаний з уявленням про надприродний зв'язок людини й окремих соціальних колективів із тваринами й рослинами*. Термін тотемізм з'явився в науковій мові на початку XVIII ст. і закріпився в науковому обігу на межі XIX — початку XX ст. у працях видатного англійського етнографа Джеймса Фрезера.

Цікаво, що на відміну від фетишизму сліди тотемних культур зафіксовані не тільки етнографічно, а й археологічно. Насамперед йдеться про окремі черепи печерних ведмедів або їхні скупчення, обкладені по колу камінням або зібрані у великі кам'яні скрині. Можна згадати про наскельні малюнки, зображені не там, де вони могли постати перед поглядом захопленого глядача, а в темних і затишних кутках печер або підземних галереях, важкодоступних навіть для нинішніх археологів. Зустрічалися також стилізовані скульптури звірів (бізонів чи ведмедів), довкола яких збереглися численні кругові сліди з характерним для ритмічних танцювальних рухів перенесенням центра ваги на п'яту.

Власне кажучи, існує до 50 різних теорій походження тотемізму, які якщо й вносять у цю проблему якусь ясність, то тільки у твердженні, що поява тотемізму прямо пов'язана з притаманним первісному мисленню особистим ставленням людини до природи. Тісний, виключно матеріальний зв'язок людської групи зі своєю територією, мисливськими угіддями, тваринами та рослинами давня людина розглядала за аналогією з узами кривного споріднення членів родо-

племінного колективу. Припустимо, у жарких країнах дерева були житлом людини, їхні плоди — її найважливішою їжею. Зрозуміло, що з самого початку в людини повинне було виникнути таке шанобливе ставлення до дерева — як до істоти, що давала їй дах, що годувала її й ховала від хижих звірів — яке дуже нагадувало ставлення до батьків і старших.

Ведмежий культ

Якщо питання про походження тотемізму поки залишається відкритим, то відомостей про комплекс тотемних вірувань і культів у сучасної науки багато. Ці відомості почерпнуті, головним чином, з життя аборигенів Австралії, яку часто називають «класичною країною тотемізму».

Наріжним каменем тотемізму є вірування в *тотемних «первопредків»*. Вважалося, що ніби та чи інша тварина є прабадьком того чи іншого первісного роду або племені. Тому в тотемі люди вбачали добрих і турботливих заступників і захисників своєї громади від голоду, холоду, хвороб, ворогів та інших нападів, намагалися прив'язати до них усі найважливіші події в житті. Відповідно до переконань корінних австралійців, міфічні тотемні первопредки жили в давноминулі часи на нинішній території племені. Передавши нащадкам основні навички господарської діяльності і територію, вони перейшли в інший

світ. Місце цього переходу і служило основним місцем відправлення тотемного культу.

Слід підкреслити, що обожнювалася не сама по собі тварина чи рослина. *Об'єктом ушанування в тотемізмі виступало радше безособове і безіменне колективне, суспільне начало.* Воно належало кожному з людей, і нікому окремо. А тотемна тварина (чи рослина) виступала його замісником чи заступником, якщо хочете, матеріальною оболонкою. Ось чому люди вважали тотем чимось на кшталт старшого брата або предка, з яким вони мали щось спільне.

Останнім кроком на шляху релігійної еволюції тотемізму стало уявлення про те, що родинні зв'язки людей і людських колективів із тваринами чи рослинами є насправді виявом їх загальної спорідненості із спільним родоначальником. Приміром, індіанці одного з племен Південної Америки вважали своїм тотемом дух хлібних злаків. Вони уявляли собі цей дух у вигляді старої жінки, котра все своє вічне життя проводить десь на півночі. Звідти вона шовесни надсилає своїх представників у вигляді перелітних водоплавних птахів, які уособлювали певні землеробські культури: дикі гуси — маїс, дикі качки — боби тощо.

Як і у випадку з фетишизмом, важко вичленувати універсальний принцип, згідно з яким люди обирали собі тотеми. Найчастіше тотеми передавалися в спадок. Тоді в племені зберігався переказ про те, що одна з жінок цього племені колись народила тотемну тварину або ж могутній вождь цього племені користувався надприродною допомогою тотема. Іноді тотем виникав просто з випадкового збігу обставин: описаний випадок перетворення кенгуру на тотем після того, як вагітна жінка побачила цю тварину в той момент, коли відчула рух дитини.

Вибір тотема в більшості випадків збігався з особливостями тваринного світу тієї місцевості, в якій жив первісний колектив. У пустельних або напівпустельних регіонах тотемами через брак кращого вважалися комахи, у прибережних — риби тощо. Рідше цей вибір пояснювався особливостями господарського укладу роду або племені: мисливські племена віддавали перевагу тотемам хижих тварин, інші — мирних трав'яних. Зустрічалися, втім, і більш спеціалізовані тотеми, коли всі чоловіки племені мали ім'я одного тотема, а жінки — іншого. Нарешті, тотемом могла стати не тільки ціла тварина, а й її частина. Звичайно ціла тварина вважалася першопредком великого племінного колективу, а окремі роди виводили своє походження до її частин, іменуючи себе «голова черепахи», «шлунок поросяти» тощо.

Спочатку тотемом вважалася тільки справжня тварина, птах, комаха або рослина. Потім вистачало його більш-менш реалістичного зображення, а в кінцевому підсумку люди задовольнялися будь-яким символом, словом або звуком, що позначав власний тотем.

Тотемний культ був спрямований на те, щоб одержати заступництво тотема. Наприклад, в Австралії кожна людина перед сном і при пробудженні вимовляла ім'я свого тотема, оскільки думала, що завдяки його надприродній підтримці з нею протягом дня нічого поганого не трапиться, навпаки, і в полюванні, і в інших справах її супроводжуватиме удача.

У самому тотемному культі передусім упадає в око *система тотемних табу* — заборон на вживання в їжу тотемної тварини або заподіяння їй будь-якої шкоди. У крайньому своєму прояві це призводило до того, що тотем доглядали, як домашню тварину, навіть якщо він був некорисним у господарському відношенні (гримуча змія). Цікаво, що траплялось й навпаки: вважалось, що тотемні тварини не повинні нападати на тих представників людського роду, з якими вони перебували в тотемному спорідненні. Якщо ж тварина, яка нічого не підозрювала, порушувала цю заборону, то жертву нападу (якщо вона залишилася живою) негайно виганяли з тотемного колективу як не приналежну до нього по крові. Тотемні табу були цілком зрозумілі людям і дотримувалися не менш суворо, ніж заборона на вбивство або заподіяння каліцтва людині. Але при цьому вони могли приховувати, можливо, й не повністю усвідомлений самими людьми раціональний господарський мотив: підтримка екологічної, харчової рівноваги в житті тотемного колективу.

Іншим різновидом тотемних табу можна вважати вимогу ритуального вживання тотема в їжу, що здійснювалось як правило, у певні святкові дні в супроводі великої кількості спеціальних обрядів. Зрозуміло, що поїдання тварини виконувало функцію прилучення до тієї надприродної сили, якою вона нібито володіла. Поряд з цим переслідувалася й інша мета: тварина, що забивається, спокушена зробленими їй почестями і поклонінням, не тільки не образиться на невдячного нащадка, а й виконає для нього яку-небудь важливу місію в іншому світі.

Тотемні табу надовго пережили сам тотемізм і збереглися в більш розвинутих релігіях, зокрема у формі певних заборон на вживання «нечистих» видів їжі. У цьому разі від страху перед убивством тварини як кривного родича залишилося тільки підтримуване релігійною традицією відчуття побоювання або відрази до неї.

Особливе місце належало *обряду т.зв. «розмноження тотема» і «множення їжі»*. За описами дослідників Спенсера і Гіллена, які довго жили серед аборигенів Австралії, виконувався цей обряд на початку сезону дощів. Після посушливого і голодного періоду шойно починався бурхливий ріст рослинного і тваринного життя. Племя, яке до цього розбивалося на дрібні групки, що бродили в пошуках їжі в межах племінної території, збиралося разом. У племені, чийм заступником вважався довгорогий жук, церемонія «розмноження тотема» починалася зі збору гнилих гілок, в яких жили тотемні комахи. Потім аборигени спускалися в тотемну печеру, де знаходилася велика брила кварциту, оточена камінням тієї ж породи, але менших розмірів, що уособлювали самку жука та її дітей. Поводир ударяв по брилі дерев'яним коритом, яке слугувало для збирання жуків, а інші учасники культу лупили її гілками, супроводжуючи свої дії виспівуванням гімнів, у яких самку жука закликали нести багато яєць. Після цього дія переносилася послідовно на кожний із дрібних камінчиків. Далі проводир церемонії брав один із дрібних камінчиків і вдаряв у живіт кожного учасника церемонії, промовляючи: «Нехай їстимеш ти багато їжі!». Обряд продовжувався в стійбищі, де відтворювалося перетворення личинки довгорогого жука на комаху. З цією метою споруджувався довгий курінь, що зображував оболонку кокона. У нього вповзали учасники церемонії і співали священні гімни, в яких оповідалося про різні стадії перетворення кокона на комаху. Вилушчування ж комахи в обряді передавалося тим, що учасники церемонії один за одним залишали курінь. Релігійний ритуал «розмноження тотема» завершувався трапезою, під час якої його учасники обряду «множення їжі» поїдали заборонені для них в інший час личинки довгорогого жука.

Сутність обряду «розмноження тотема» полягала в тому, що розмноження тотемного виду і тотемної групи людей визнавалося єдиним. Дух-тотем, що жив у центрі тотемного культу, повинен був увійти і в утробу жінки, і в утробу тварин, забезпечуючи водночас розростання тотемного роду і їжі для нього.

Досить характерними були для тотемізму і різноманітні *обряди уподібнення тотему*, що особливо широко застосовувалися при обрядженні померлих членів тотемного колективу: відповідне розфарбування тіла, вдягання шкіри тотемної тварини або пір'я птаха-тотема, зачіска «а ла тотем». Зустрічалися і більш екзотичні прийоми: вибивання або підпилювання верхніх зубів, щоб вони стали схожими

на ікла свого тотема. Повсюдну популярність мали ритуальні танці, в яких танцюристи наслідували рух тварин.

Слід відзначити, що тотемізм був не тільки релігійним віруванням, а й найважливішим соціальним інститутом у житті древніх людей. Таким чином, ми маємо справу з тією самою нерозчленованістю життя і культу, що була відзначена як одна з особливостей первісних форм релігії. За своєю суттю тотем уособлював колективне начало, що багаторазово перевершувало можливості окремо взятої людини, і в екстремальних умовах життя первісних людей складало основну умову їх суцільно біологічного виживання: народжувалися і вмирали члени роду або племені, але сила тотема залишалася незмінною.

Отже, у чому ж полягали соціальні функції тотема?

По-перше, тотемізм був необхідним для родинної ідентифікації кожної людини в часи, коли були відсутні сімейно-шлюбні стосунки в звичному для нас вигляді. Наприклад, в Австралії, європейці, які наприкінці XVIII — початку XIX ст. зіткнулися з первісними племенами, дуже дивувалися, коли на питання «Хто ти такий?» місцеві жителі відповідали «Я — кенгуру», «Я — личинка комара». У зв'язку з цим багатьом тотемним ритуалам і культурам був притаманний *езотеризм* — обмеженість кола їхніх учасників.

По-друге, він виконував економічні функції поділу території для господарської діяльності і кооперації людей для її використання.

По-третє, тотемізм регулював шлюбні стосунки всередині племені. Племя поділялося на кілька великих тотемних груп, між якими був заборонений шлюб. Проте була можливість брати шлюб з членами різних тотемних колективів усередині племені, чим забезпечувалося збереження й чистота племінного генофонду.

Однак не тільки тому, що тотемізм завжди був колективним віруванням, в той час як фетишизм — переважно індивідуальним, його слід вважати більш зрілою формою первісної релігії. Адже центральна фігура тотемізму «тотем» — одночасно і реально існуюча тварина, й абстрактне поняття для позначення фантастичної істоти — напівтваринного, напівлюдського походження, що живе в окремому світі і контактує із земним світом тільки у виняткових випадках.

Ідея причетності смертної людини до безсмертного тотему передувала пізнішим уявленням про безсмертну душу, як своєрідного «ядра» віровчення в розвиненіших релігійних формах.

Важливо й те, що практика зображення тотемних тварин зіграла не останню роль у розвитку світового мистецтва, оскільки людина вважала за потрібне створювати зображення свого тотема, щоб на-

близити його до себе. Такі зображення робилися не тільки на зовнішніх предметах, а й і на тілі самої людини (звідки бере початок мистецтво татуювання).

В умовах розпаду родового ладу первісності тотемні вірування зживають себе, переростаючи одночасно в антропоморфні культури природи, стихій, тварин, де цим об'єктам поклоніння надається вже людиноподібний вигляд. Пізніше елементи тотемізму ввійшли в усі релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багатьох тварин (наприклад, корову) вшановують як священних. Пережитки цієї первісної форми релігії можна побачити і в образах кентаврів із грецької олімпійської міфології.

3.4. АНІМІЗМ. ПЛЕМІННІ КУЛЬТИ

Анімізмом (від лат. *anima* — душа) називається віра в самостійне надприродне існування душі і духів як своєрідних двійників людей, тварин, рослин, предметів і природних явищ. Автором цього терміна був один з найвидатніших етнографів та істориків культури ХІХ ст. Едуард Тайлор (1832—1917), що присвятив анімізму велику частину своєї книги «Первісна культура» (1871). Невдовзі термін «анімізм» одержав такого поширення, що в релігійній статистиці багатьох країн з'явилася графа «анімістичні релігії», або «анімісти». Анімістами називали послідовників найдавніших релігійних вірувань і культів, які так і не прийняли жодну зі світових релігій.

Хоча сучасна наука не поділяє переконання Е. Тайлора в тому, що саме анімізм був вихідною формою всіх інших релігій, його дослідження, присвячені анімізму, й дотепер зберігають високий ступінь наукової актуальності.

Е. Тайлор був упевнений, що відправною точкою для анімізму послужили роздуми давньої людини над двома групами біологічних, тобто найживотрепетніших для неї питань: 1) що складає різницю між живим і мертвим тілом; і 2) що є причиною сну, екстазу і хвороби.

У результаті, як вважав Е. Тайлор, з'явилося поняття про особисту душу: «Душа є тонкий, нематеріальний людський образ, за своєю природою щось подібне до пари, повітря чи тіні. Вона становить причину життя і думки в тій істоті, яку вона одушевляє, незалежно й неподільно володіє особистою свідомістю і волею свого тілесного власника в минулому і теперішньому. Вона здатна залишати тіло і

швидко переноситися з місця на місце. Здебільшого невлотима і невидима, вона виявляє також фізичну силу і з'являється людям сплячим і несплячим, переважно як фантазм, як примара, відділена від тіла, але подібна до нього. Вона здатна входити в тіла інших людей, тварин і навіть речей, оволодівати ними й впливати на них»¹.

Людина, як правило, наділялася не однією, а кількома душами одночасно. Кожна з цих душ мала чітко визначені функції: одна відповідала за життєві, фізіологічні процеси в організмі, інша — за розумові операції, третя виступала носієм того, що прийнято називати особистістю людини. Тільки триєдність цих душ забезпечувала повноцінне людське існування.

Хоч як би то було, наука ХХ—ХХІ ст. ст. ще не знайшла задовільного пояснення тим відчуттям, які людина переживає на межі між життям і смертю і які дуже нагадують вірування різних народів про наявність людської душі і потойбічного життя: «Людина вмирає, і в той момент, коли її фізичні страждання досягають межі, вона чує, як лікар визнає її мертвою... Після цього вона раптово виявляє себе поза своїм фізичним тілом, але ще в безпосередньому фізичному оточенні, вона бачить своє власне тіло на відстані, як сторонній глядач... Вона зауважує, що має тіло, але зовсім іншої природи і зовсім з іншими властивостями, ніж те фізичне тіло, що вона залишила. До неї приходять душі інших людей, щоб зустріти її та допомогти. Вона бачить душі вже померлих родичів і друзів, і перед нею з'являється світла істота, від якої випромінюється така любов і щира теплота, якої людина ніколи не зустрічала. Ця істота без слів ставить людині запитання, що дозволяють їй оцінити своє життя, і проводить її через миттєві картини найважливіших подій її життя, що відбуваються перед її думкою в зворотному порядку. В якийсь момент вона виявляє, що наблизилася до якогось бар'єра або межі, котра являє, очевидно, поділ між земним і наступним життям... Незважаючи на своє небажання, вона, однак, якимось чином з'єднується зі своїм фізичним тілом і повертається до життя»².

Пізніше уявлення про людську душу стали переноситися на оточуючий людину світ. Спочатку люди уявляли, що людські душі можуть набувати вигляду птахів, іноді — тварин і рослин, або вселятися в тіла інших людей. В епоху конкретно-чуттєвого мислення уявлення про душевних нематеріальних двійників людини були ще занадто абстрактними і мали потребу в реальних наочних образах, які негай-

¹ *Тайлор* Э. Первобитная культура.— М., 1989.— С. 213.

² *Моуди* Р. Жизнь после смерти.— М., 1991.— С. 191.

но були виявлені у вигляді тварин і рослин, що також вважалися наділеними духовним началом. Стосовно людей потребувала зрозумілого і доступного пояснення подібність між батьками й дітьми, передача деяких характерних рис зовнішності людини у спадок.

На подібні перевтілення вважалися здатними передусім душі людей, що чимось виділялися при житті: найбільш спритні мисливці і воїни, вожді, старійшини, знахарі, ковалі. Розвиток цього вірування призвів до виникнення *віри в переселення душ*, з якою можна зустрітися в багатьох релігіях, особливо в індуїзмі, а потім — *учення про потойбічний світ і загробну віддачу*.

Оригінальним відгалуженням анімістичних вірувань можна вважати й *уявлення про непорочне зачаття*. Відповідно до нього поява на світ іншої людини пов'язувалася з потраплянням у жінку стороннього об'єкта (порошина, промінь світла), але аж ніяк з певним фізіологічним актом. Ця дивна для епохи сексуальної революції наївність спостерігалася, наприклад, відомим дослідником первісної культури і релігії Б. Малиновським у жителів Тробріанських островів неподалік від Нової Гвінеї.

Ще пізніше люди почали одухотворювати й неживі явища — каміння й гори, ріки й озера, сонце й зірки. Це було необхідним для давніх людей, по-перше, для того щоб пояснити собі причини всіх природних явищ у цілком прийнятний для себе спосіб, а по-друге — приписати духам усе добре й погане, що траплялося з ними протягом усього життя. Безпосередньою же причиною появи такого роду анімістичних поглядів могло бути й своєрідне тлумачення первісними людьми цілої низки акустичних і оптичних явищ: луни, шумів, тіней тощо. Вони уявлялися їм переконливим свідченням не тільки існування в людини самостійної душі, а й наявності подібних нетілесних двійників буквально в усьому на світі.

Це вже стадія *пізнього анімізму*, або *полідемонізму*, що безпосередньо передував появі віри в бога. Відгомонам цієї стадії в розвитку анімізму стали образи русалок, водяників, фей, гномів, німф у фольклорі.

В анімізмі не сформувався універсальний культ, але він став збірною назвою для великої кількості обрядово-культових практик. Розглянемо як приклад деякі настільки поширені й відомі анімістичні культури, що вони цілком можуть претендувати на статус самостійних форм первісної релігії.

Поховальний культ. Корені цього культу вбачають у похованнях 40-тисячолітньої давнини найближчих предків сучасної людини —

неандертальців. Найбільш відомі відкриття 1908 р. у печері Ле-Муст'є у Франції, де в неглибокій ямці був похований неандертальський юнак 16–18 років, поруч з яким лежали кам'яні знаряддя праці і шматки смаженого м'яса (що засвідчується наявністю перепалених кісток), а також знахідка в гроті Тешик-Таш (Узбекистан) фрагментів черепа і нижньої щелепи 8–9-літньої дитини, оточених рогами гірського козла.

Виникнення цього культу пов'язується з часів З. Фрейда з двома напівінстинктивними прагненнями людини — і позбутися померлого, і зберегти його біля себе. Співіснування цих суперечливих прагнень проглядається у певній плутанині, що супроводжує поховальні обряди й звичаї різних народів у більш пізні часи: то небіжчика ховали якнайближче до будинку, то влаштовували поховання в найнедоступніших місцях, то плакали за ним, то навпаки— висловлювали жалобні почуття сміхом і оплесками, носили як жалобний то чорний, то білий одяг.

Поховальний обряд давньої людини

Значно пізніше в межах поховального культу сформувався комплекс особливих анімістичних вірувань.

Первісним різновидом поховальних вірувань стала *віра в «живого мерця»*, що полягала в наділенні мертвого надприродними влас-

тивостями, в тому числі й здатністю до фізичного відродження. Як правило, до числа кандидатів у «живі мерці» зараховувалися недруги або вороги, люди, що вмерли передчасно внаслідок нещасних випадків, чаклуни і ворожбити. Вважалося, що після смерті вони здатні всіляко шкодити людям, викликати стихійні лиха. Через це здавна застосовувалися спеціальні поховальні обряди для потенційних «живих мерців», їх ховали окремо від інших. Запобіжним засобом при похованні майбутнього «живого мерця» було заподіяння каліцтва померлому. Чого тільки не робили з ним — зв'язували, забивали шипи в п'яти, ламали хребет, відрубували кисті рук і ступні ніг, виколювали очі, спалювали тіло, навіть з'їдали його. І все це відбувалося не через нецивілізованість, а з наївної віри в те, що каліцтво тіла призведе до аналогічного ушкодження його двійника — душі. По суті, відповідно до подібних міркувань, що у той час виглядали архаїчними пережитками, потрібно було увігнати осиковий кіл вампіру просто в серце (до речі, існує чимало археологічних підтверджень цього звичаю, у тому числі й у нашій країні).

Серед інших поховальних вірувань найбільше значення для подальшої еволюції релігії мали:

- віра в безсмертя душі померлого, котра після смерті тіла здатна залишати свою тілесну оболонку і вести цілком самостійне існування;

- віра в потойбічний світ і загробну віддачу.

Усупереч конкретно-чуттєвому характеру мислення людей примітивного суспільства, їхні уявлення про «той світ» не відрізнялися конкретністю: душі могли залишатися на землі серед людей; знайти собі на землі якесь дуже віддалене місце на заході, на шляху до якого потрібно здолати безліч перешкод; влаштуватися на постійному місці проживання під землею, на небі і навіть вище (Місяць, Сонце, зірки).

При всьому цьому у віруваннях різних народностей про потойбічний світ незмінно повторювався загальний мотив: загробне життя вважалося простим продовженням звичайного земного життя. І в іншому світі людина займалася звичними для себе справами (звичайно, з поправкою на культурні відмінності: північноамериканський алгонкін полював на оленя, камчадал їздив на санях, африканський зулус розводив корів), спілкувалася з родичами і друзями ще з минулого життя, користувалася звичайними предметами, навіть мала власну родину. У цілому картина іншого життя відрізнялася від картини життя в поцейбічному світі хіба що невеликими ознаками ідеалізації: поранення, каліцтва, хвороби тіла могли зникнути, звірів, риби зав-

жди було більш ніж досить, погода завжди була на подив хорошою, у розпорядженні душ мався чималий вибір розваг (танці, музика, спів).

Давні вірили — все, що приносить багатство і пошану в земному житті, принесе те ж саме й у житті потойбічному. Іншими словами, посмертна доля людини практично ніяк не ставилася в залежність від міри праведності або гріховності її земного шляху.

Поява різноманітних *поховальних ритуалів* також пояснюється спочатку ширим проявом почуттів. Мовляв, спочатку люди, не керуючись ніякими виразними переконаннями, у пориві афекту кидали на труп померлого або на поховальне багаття різні речі й їжу; потім, коли ці дії були освячені традицією, вони стали повторюватися згідно з ритуалом, а з часом люди почали поступово осмислювати ці свої дії в дусі релігійних уявлень: мовляв, померлий вимагає свої речі, він, як і живий, має потребу в їжі й питті та небайдужий до зовнішніх проявів уболивань по ньому. Внаслідок цього вже в архаїчному суспільстві виникають усі ті поховальні обряди, що потім відтворюватимуться (хоча, зрозуміло, значно видозміненими) й у вищих формах релігії:

1. Принесення супровідних дарів і жертв, у тому числі людських.

2. Запалювання надмогильних вогнів (вічний вогонь, свічки). Цей обряд пояснювався одночасно потребою провести очисну церемонію, побажати померлому якнайшвидшого відродження й на додаток наділити річчю, незамінною для господарського побуту в майбутньому житті.

3. Проведення поховальних частувань, ігор і військових змагань — тризн; такого роду поховальні обряди могли мати і непряме призначення. Оскільки на них витрачалася значна частина майна померлого, в такий спосіб винагороджувалася праця учасників поховальних церемоній (вони ж будівельники поховальних споруд), а також в умовах рівності членів первісних колективів, відновлювалася соціальна справедливість, ставився заслін передачі та нагромадженню не заробленого особистими зусиллями багатства.

4. Дотримання посмертної жалоби і заборон (носіння одягу особливого виду і кольору, роздирання одягу, відрізання волосся, заповідання собі поранень, гучні голосіння і вихвалання небіжчика, пости, заборона на повторний шлюб протягом певного проміжку часу).

Останній вид поховальних обрядів також пояснювався доволі просто. Небіжчик, думали древні, насправді все бачить і чує, живе повноцінним життям, а тому потребує, крім усього іншого, спілкування з близькими йому людьми.

Культ предків. Цей культ по праву вважається одним з найбільш давніх в історії людства — деякі дослідники пов'язують з ним жіночі зображення пізньопалеолітичної епохи (15—12 тис. років до н.е.), знайдені в сотнях різних місць від Франції до Сибіру. Вважається, що вони уособлюють «володарку вогнища», покровительку і праматір цілого родового (матріархального) колективу. Швидше за все, саме з цього образу сформувалося уявлення про Матір-Землю як одне з найперших і пізніше найшанованіших божеств.

Подальше формування культу предків пов'язане вже з патріархальними землеробськими суспільствами.

Культ предків ґрунтувався на вірі в те, що померлі предки допомагають своїм живим родичам у земному світі (охороняють території, худобу, посіви, самих людей від земних ворогів і злочинних задумів злих сил, впливають на погоду з метою зробити її більш сприятливою для майбутнього врожаю, підвищують родючість землі), а натомість вимагають здійснення для них постійних *обрядів задоволення* у вигляді регулярних принесень жертвовної їжі й пиття.

На ранніх стадіях культу предків найбільшою повагою користувалися шойно померлі. Запорукою авторитету таких предків були їхні видатні особисті якості, про які ще не встигли забути вдячні нащадки. Відгомонам подібних уявлень можна вважати й народні поминальні обряди, що найчастіше відбуваються одразу після смерті людини. Такий близький предок вважався зобов'язаним виконувати побажання, більше того — вимоги своїх нащадків, що мали у своєму розпорядженні дієвий (на їх власний, звичайно, погляд) арсенал магічних засобів надприродного впливу на все, з чим вони стикаються.

Тоді ж набув поширення звичай ритуального вбивства найстарших членів кривно-родового колективу. Він поширювався не тільки на старих, немічних і некорисних у господарстві, а й на людей у повному розквіті сил. Відбувалося це тому, що люди, тривалість життя яких помітно перевищувала середню на той час (30 років), уже не вписувалися в гармонічну картину навколишнього світу. Вони ставали в очах оточуючих проміжною ланкою між різними генераціями роду — тими, котрі живуть зараз, і тими, котрі вже припинили земне існування. У принципі їхня смерть мала добровільний характер, оскільки старі відчували свою непотрібність родичам. Але обставлялася вона як релігійний ритуал надзвичайного жертвопринесення, що мав місце в найбільш скрутні для кривно-родової громади часи — епідемій, посухи, невдалих воєн. З подальшим розвитком суспіль-

ства подібний звичай перетворювався на пережиток, тому що старійшини отримували велике значення як носії безцінного для колективу життєвого досвіду.

Згодом ушановування було поступово перенесене на більш віддалених предків — мовляв, чим далі відстоїть предок від живих, тим менше він підданий магічним маніпуляціям і, отже, тим могутніший. Насправді такого предка пам'ятали вже невиразно, що створювало сприятливі умови для людської уяви, яка наділяла його надприродними якостями. Цим предкам уже не можна було наказувати, їх не можна було кривдити або залякувати, їх можна було тільки покірно просити, супроводжуючи прохання щедрими дарами.

Виділення серед загального числа померлих привілейованої групи «предків» було закономірним підсумком перевороту в соціальних стосунках докласового суспільства у вигляді появи серед формально рівноправних членів кривно-родового колективу купки родових старійшин, які зосередили у своїх руках розпорядницькі функції в цьому суспільстві. Їх поважали за життя, а тепер починали вшановувати після смерті.

Коли процеси перетворення архаїчного суспільства на ранньокласове і формування інститутів держави ще більше поглибилися, тоді предки отримали виняткове значення для освячення влади правителя. Саме походження від богів або героїв, чиїм подвигам присвячувалися численні міфи, санкціонувало (легітимізувало) перевагу однієї людини над іншою. У багатьох ранніх суспільствах саме предки правителя вважалися дійсними керівниками. Вони начебто стежили за дотриманням законів, звичаїв і заборон, регулярним і правильним виконанням обрядів і ритуалів, а в разі потреби карали винних: насилали хвороби на людей і худобу, затримували дощі і викликали природні катаклізми. Волю предків уособлювали, звичайно, голови великих родин з кількох поколінь родичів. Їх розглядали як осіб, наближених до потойбічних сил, їм підкорялися як надприродним силам.

На перший погляд, зрозуміло, що образ шанованого предка виникає на ґрунті уявлень про безсмертя людської душі та життя після смерті. Але він містить у собі і кілька інших релігійних нашарувань. Крім анімістичної ідеї душі, у ньому легко побачити відгомони віри в «тотемних предків». Кожна з цих складових залишає свій слід у складному образі: ідея душі померлого предка підтримує людиноподібність, індивідуальну визначеність шанованого предка, ідея тотемного предка, навпаки, додає даному образу відтінок віддаленості.

У міру оформлення в суспільній свідомості стійкої ідеї бога, «духи предків» поступово втрачали своє провідне становище і перетворювалися на слуг, посланців верховних духів і божеств. Найбільш консервативними елементами культу предків, що збереглися в практично незмінному вигляді і на вищих етапах релігійної еволюції, залишалися родові (сімейні) святилища, вівтарі і вшанування різноманітних сімейних реліквій і святинь.

Важливим релігійним культом первісності вважалися також **обряди ініціації**, тобто «посвячення в доросле життя», в основі яких лежала, що правда, у зародковому вигляді, ідея переселення душі, прижиттєвого вмирання і воскресіння в іншому вигляді. Особливостями цих обрядів можна вважати: 1) обов'язковість для визначеного віку; 2) наявність фізичних і моральних іспитів; 3) ізоляцію на час ініціації; 4) посвячення в звичаї, вірування й моральні закони племені¹ (див. текст 3.1).

Підсумовуючи розгляд анімізму, відзначимо таке. Поява анімістичних поглядів стала значним кроком уперед на шляху розвитку релігії. Анімістичні погляди виявилися першою спробою людини роздвоїти світ, що його вона дотепер сприймала почуттями як нерозривну єдність природного і надприродного.

3.5. МАГІЯ. ТАБУ

Магія (грецьк. μαγεία — чаклунство) — комплекс ритуальних обрядів і дій, які, згідно з переконанням їхніх виконавців, можуть спричинити надприродний вплив на навколишній світ із певною практичною метою. Відразу слід вказати на спірні моменти, що дотепер зберігаються в оцінці цього явища. Вони стосуються, з одного боку, питання про походження магії, а з другого боку — питання про її сутність і співвідношення з релігією.

Відповідно до *теорії походження магії за «асоціацією ідей» Джеймса Фрезера*, висунутої ним у книзі «Золота гілка» (1923), магичне мислення ґрунтується на двох законах, притаманних первісному світогляду з його конкретно-почуттєвим ставленням до природи й світу в цілому — як живій істоті з людськими почуттями і думками. Це:

¹ Див. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие // Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990.— С. 209-210.

1) «Закон подібності» — подібне робить подібне, або наслідок подібний до своєї причини. З першого закону, вважав Дж. Фрезер, маг робить висновок, що він може здійснювати будь-яку бажану дію шляхом простого наслідування їй: імітуючи грім і блискавку, можна викликати дощ.

2) «Закон зараження» — речі, що зіткнулися одна з одною, продовжують взаємодіяти на відстані й після припинення прямого контакту. На підставі другого принципу, за твердженням Дж. Фрезера, маг упевнюється, що все те, що він робить із предметом, вплине й на особу, котра контактувала з цим предметом: маніпулюючи з обрізками нігтів або волоссям людини, можна впливати й на її свідомість.

При цьому Дж. Фрезер був переконаний, що магія й релігія не-сумісні одна з одною принаймні за трьома причинами:

1. В основі магії, так само як і сучасної науки лежить лише віра в однаковість природних явищ, що підкоряються механічним законам. Релігія ж припускає надприродне порушення природного порядку речей і процесів.

2. Релігія ґрунтується на вірі в явища, наділені свідомістю й особистістю, а магія оперує бездушними речами або безликими силами.

3. Релігія — просить, магія — змушує.

У результаті в своєму фундаментальному дослідженні «магії і релігії» Дж. Фрезер дійшов до такого висновку: «поступальний рух людської думки, наскільки ми здатні скласти собі уявлення про нього, йшов від магії через релігію до науки»¹.

Інша відома теорія походження магії належить англійському етнографу Броніславу Малиновському (1884–1942). Вона відома як *психологічна теорія походження магії*. Під дією сильного емоційного переживання людина формує яскравий образ бажаної мети, що відтепер скеровує всі усвідомлені й неусвідомлені дії, вважав Б. Малиновський. Так, «закоханий, що жагуче прагне недоступної або неприхильної до нього красуні, бачить її в своїй уяві, волає до неї, благає та вимагає її прихильності, відчуваючи себе її обранцем, притискає її до своїх грудей у своїх мріях». У цьому випадку заступна діяльність для людини має всю цінність реальної дії, що здійснилася б, якщо б не виникли нездоланні перешкоди. Коли настає розрядка і людина знову знаходить душевний спокій, їй починає здаватися, що цей спокій став результатом її уявних зусиль. Сильне емоційне переживання залишає після себе глибоке переконання в своїй реальності, у

¹ Фрэйзер Дж. Золотая ветвь.— М., 2003.— С. 744.

тому, що досягнення бажаної мети здійснилося завдяки якійсь таємничій силі, яка відкрилася людині. «Виникає впевненість у тім, — підсумовував Б. Малиновський, — що ця сила... приходиться до неї звідкись ззовні, і первісна людина ... думає, начебто саме її спонтанні дії і внутрішня віра в їхню ефективність стали причиною розкриття цих зовнішніх і, безперечно, безособових джерел сили»¹. У будь-якій подібній ситуації, яку людина була нездатна змінити, їй лишалося тільки імітувати бажаний результат, щоб досягти його хоча б уявно.

Діяльнису теорію походження магії сформулював акад. С.О. Токарев. Відповідно до цієї теорії магія виникає в результаті перекручування повсякденної практичної діяльності людей. У цьому процесі С.О. Токарев виділяв три стадії:

1. Безпосередня стихійно-доцільна дія.
2. Та ж дія, але осмислена як дія магичної сили, тобто пов'язана з ідеєю надприродного; зовні це часто виявляється в тому, що до дії додається обов'язкове заклинання. Відбувається це тоді, коли людина не впевнена в результатах своєї раціональної діяльності або ця діяльність стає для неї недоступною (поява шаманів).

3. Виникле уявлення про магичну силу починає впливати на людину, розумна дія стає магичним обрядом. Приміром, меланезійські лікарі, що вміли робити трепанацію черепа, часто робили її не за медичними показниками, а як захід профілактичної магії².

Відомі інші численні спроби розрізнити магію та релігію:

- 1) релігія (релігійний культ) вимагає висококваліфікованих виконавців-жертв, тоді як магичний обряд може виконувати кожен без ґрунтовної богословської та богослужбової підготовки;

- 2) виконання певних релігійних дій тяжіє до священного простору, оформленого у вигляді храмової споруди, особливих культових засобів, денного світла та публічності проведення, тоді як виконання магичних обрядів тяжіє до втаємниченості;

- 3) релігійно-культовий канон завжди заздалегідь визначений, у той час як розпорядок магичного обряду, як правило, зумовлений на-самперед доцільністю задля досягнення певної мети;

- 4) релігія неможлива поза об'єднанням віруючих, для магії цілком вистачає одної особи. Нарешті, релігія завжди пов'язана із віровченням, загальним систематичним знанням про світ — природ-

¹ Малиновский Б. Магия и религия // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии.— М., 1996.— С. 519- 520.

² Токарев С. А. Сущность и происхождение магии // Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990. — С. 501—506.

ний і надприродний, магія ж спрямована на досягнення певної практичної мети в цьому, а не в потойбічному житті.

Через те, що все різноманіття магічних обрядів і заходів, які виникли в незапам'ятні часи і почасти збереглися у численних пережитках аж до наших днів, не можна підвести під єдиний знаменник, потрібно здійснити класифікацію магії.

За типами впливу на предмет виділяються:

- **контактна магія**, заснована на ідеї безпосереднього перенесення магічної сили на об'єкт шляхом прямого контакту з ним або з його частиною (наприклад, клаптиком одягу чи пасмом волосся). При цьому характер самого впливу може відрізнятися — носіння амулетів, дотик руки, прийняття зілля;

- **імітативна магія**, коли впливу піддається копія або замітник об'єкта.

Контактний та імітативний типи магії поєднують у поняття **агресивної магії**, або **магії безпосередньої дії**. З нею сусідить так звана **«профілактична магія»**, в якій виділяють ще два типи:

- **магія, що відганяє**, суть якої полягає в прагненні відігнати, відлякати ворожі сили, не допустити їхнього наближення або схватитися від них (для чого, крім носіння оберегів, використовується створення шумів, укривання себе одягом тощо);

- **очишувальна магія**, заснована на використанні таких усім добре відомих засобів, як обмивання, окурювання, кровопускання тощо.

За призначенням магія поділяється на 6 видів: шкідлива, лікувальна, військова, любовна, метеорологічна (магія погоди) і виробнича. Така видова класифікація є далеко не повною, оскільки в будь-якому виді магії можна виділити безліч підвидів. Так, виробничу магію можна розділити на мисливську, рибальську, будівельну, землеробську, гончарну, ковальську, навчальну й спортивну.

Іноді також говорять про **«чорну»**, шкідливу, і **«білу»** магію, спрямовану на принесення користі в результаті здійснення магічного обряду.

Зрозуміло, що в одному обряді, наприклад, лікувальної магії, можуть застосуватись різні засоби як контактної, так й імітативної магії. І все ж таки в кожному виді магії можна виділити один-два переважаючих типи магічної дії і навіть конкретних обрядів.

Шкідлива магія полягала у використанні різних обрядів, що ставили за мету надприродним способом заподіяти шкоду окремій особі або особам. Серед народів Південної півкулі в арсеналі шкідливої магії домінували імітативні прийоми, найпростіший з яких — на-

цілити на ворога шпичку або кістку, у Північному — контактні: «порча (причина)» через їжу, напої, одяг тощо. Важливим засобом шкідливої магії вважалося й сміття, якщо його таємно закидали на чуже подвір'я.

Одним із стійких забобонів, пов'язаних зі шкідливою магією, є віра в «лихе око», або «вроки». Цією магичною властивістю наділялися й окремі тварини (змія, лев, кішка, собака та ін.), і люди, зазвичай косооки, із глибокими чорними очима, з нахмуреними або зрослими бровами. Дотепер існують повір'я, що від лихого ока занедужують люди й тварини, зброя мисливця від «вроків» утрачає бойові якості, корови й кози перестають доїтися тощо. За поширеним переконанням, «вроки» особливо дієві при пологах і на весіллях, щоб уникнути цього наречені в багатьох народів як невіддільну частину весільного вбрання носять фату.

Військова магія тісно стикалася зі шкідливою за своїми цілями й завданнями. Різниця між ними полягала в тому, що шкідлива магія, як правило, була таємною й однобічною, військова — зазвичай публічною і мала на меті необхідність подолати активний опір жертви. Джерелом військової магії служили, імовірно, і рефлекторні дії, викликані спогадом про заподіяну образу. Прийоми військової магії запозичені як із профілактичної (носіння амулетів, замовляння зброї), так і з агресивної магії — військові танці, що мали, крім іншого, практичний зміст тренування і розминки перед реальним боєм.

Любовна магія мала подвійну спрямованість: або викликати потяг, або, навпаки, знищити його. Ця подвійна спрямованість любовної магії добре передається народними поняттями «причарувати» і «відчарувати», або «присушити» і «відсушити». У любовній магії переважали контактні прийоми, що мали на меті перенесення на об'єкт магичних чарів шляхом безпосереднього з ним зіткнення. В основі всіх цих прийомів (прикраси, натирання) лежали напівінстинктивні і цілком інстинктивні акти залицяння, відомі навіть у багатьох тварин. Тому любовну магію можна вважати чи не найдревнішим видом чаклунства. Її поява пов'язана з тим, що саме в цій сфері було особливо багато незрозумілого для людини, її почуття виявлялися як в жодній іншій сфері сильними, а воля — марною.

Лікувальна магія відрізнялася від інших видів магії винятковою різноманітністю використовуваних обрядів. Неважко здогадатися, що складає її витoki — вона сягає своїм корінням в елементи народної медицини. Межу між медициною і магією провести доволі складно: натирання хворого бджолиним воском практикувалося для відляку-

вання духів лісу, хоча насправді було добрим зігрівальним засобом. Пропонується розмежування такого роду: ті засоби, що у свідомості самого пацієнта і оточуючих сприймаються як природні — медичні, вони загальнодоступні і можуть бути використані для самолікування; магічні ж зілля в очах людей звичайно належить до монополії професіоналів-знахарів. Не менш часто, ніж контактні (прийом ліків усередину, обтирання, пов'язки і компреси), використовувалися й профілактичні обряди: парова лазня, блювотні й проносні засоби, кровопускання, окурювання, не говорячи вже про амулети, охоронні кола і зв'язки часнику.

Промислова магія — її походження зводиться до раціональної господарської діяльності давніх людей. Вони рано відчули дієву силу маскування, перевдягання, підманювання тварин через наслідування їхнім голосам. Але через свою технологічну недосконалість вони вкрай залежали від природних сюрпризів у забезпеченні себе їжею та сировиною, тому намагалися компенсувати її застосуванням надприродних магічних засобів. Так, за спостереженнями Б. Малиновського, у народів Океанії склалася особлива система магічних обрядів ловлення акул, але практично були відсутні інші форми рибальської магії. Найдавніші форми промислової магії зафіксовані в наскельних малюнках: ритуальне наслідування мисливських дій та імітація ураження дичини мисливською зброєю.

Більш пізнім проявом промислової магії можна вважати відомі багатьом, навіть цивілізованим народам обряди *аграрного культу*, що відрізнялися двома примітними особливостями.

- Першою особливістю аграрної магії в багатьох народів світу були систематичні людські жертвопринесення. Давні люди, очевидно, вважали врожай подякою духів за жертви, тому намагалися зробити свої дари більш дорогими і коштовними. А що може бути дорожче за людське життя?

- Друга особливість аграрної магії стосувалася сильного еротичного елемента, властивого багатьом її обрядам. Давнім людям родючість землі і таїнство зародження нового життя здавалися явищами одноплановими, тому імітація або реальні дії сексуального плану повинні були викликати відповідну реакцію землі — її підвищену родючість.

Метеорологічна магія цікава для нас тим, що це — єдиний вид магії, об'єкт якої насправді ніяк не може залежати від людської волі та дій. Однак не можна сказати, що вона цілком є продуктом людської фантазії. Магію погоди можна звести до промислових культів:

людина, що вже привчила себе до наслідування тварин, потім переносила це наслідування на явища неживої природи, наприклад, щоб викликати дощ, треба було зросити землю. Особливістю метеорологічної магії є її «професійний характер», оскільки найпоширеніші її прийоми: імітативне наслання погоди і також імітативне віднадження негоди, за етнографічними даними, були у веденні спеціальних чаклунів.

Ці та інші магичні обряди пронизували всі форми первісних вірувань як складовий елемент культу. Отже, певним чином первісну магію слід вважати основою для подальшого становлення релігійного культу. Культурні дії мали цілком земні, безрелігійні першопричини, були укорінені в повсякденному житті людини. Надалі природні практичні дії почали в очах оточуючих набувати магичного надприродного вигляду, передаючись від одного покоління до іншого в освячених традицією деталізованих, ритуальних формах, зрештою обертались на релігійно-культурний канон:

- *Молитва* виникає як продовження людського спілкування: людина звертається до Бога, подібно до того, як вона звертається до іншої людини.

- *Релігійні пости*, можливо, походять від того тривалого утримання від їжі, яке було звичайним станом у житті первісної людини і яке супроводжувалось особливими видіннями.

- *Очищення* мало за мету «бути поставленим поза досяжністю, захищеним» від підступу надприродних сил. Для відновлення межі між природним та надприродним використовувались: аскетизм і утримання від їжі, сексуальних стосунків, обмивання, окурювання, носіння амулетів, принесення спокутної жертви, на яку повинна впасти «нечистота», публічне покаяння у своїх провинах, що викликали стан нечистоти тощо.

- *Жертвопринесення* являло собою «матеріальну віддачу», якою у звичайному житті супроводжується звертання з проханням до вищестоящої та могутнішої людини.

У більш широкому аспекті досліджувалася поява жертвопринесень у *теорії «символічного обміну»* французького етнографа і соціального антрополога М. Мосса (1872—1950). На його думку, в суспільствах, що ще не знали ринку, понять ціни й грошей, необхідний економічний обмін відбувався під виглядом дарування і відшкодування подарованого. Одними з перших і найважливіших контрагентів безперервного і обов'язкового «дарування-відшкодування» виступали, зрозуміло, духи та боги. «Саме з ними було необхідно обміну-

ватися і небезпечно не обмінюватися. Але в той же час обмін з ними був найлегшим і найнадійнішим. Точний зміст жертвового знищення — служити дарунком, що обов'язково буде відшкодований»¹.

Слід зазначити, що протягом усієї історії релігії можна спостерігати і зворотню тенденцію до *виродження релігійного культу* «звичай — ритуал — гра». Від звичного для давнього суспільства магічного обряду зі зрозумілим людям призначенням згодом залишається сама дія, повторювана тільки з поваги до традиції, яка цей обряд освячує в очах наступних поколінь, а в кінцевому підсумку й ця дія стає самодостатньою, що приносить задоволення від процесу виконання, а не прикінцевого результату. Так, звичай колядування був звичаєм збору їжі для зимового колективного принесення жертв богу — сонцю, що знову народжується, а тому має потребу в матеріальному зміцненні своїх сил. Уже в часи Київської Русі цей звичай був одним з язичницьких ритуалів святкування Нового року. А ігровий статус колядувального обряду в його сучасному вигляді з усією очевидністю підтверджує той факт, що його учасниками є виключно діти та підлітки.

Особливий різновид первісної магії утворювали **табу** — *система надприродно пояснюваних заборон і приписів, функціонування якої (накладання, зняття, покарання) відбувалося за певним ритуалом*. Найбільшого поширення табу одержали в Полінезії. Єдиного переліку об'єктів табу не існувало: ним могли ставати як матеріальні предмети, так і дерева, тварини, люди, окремі виробничі процеси, ділянки місцевості тощо. Тривалість дії табу також не була визначеною: тимчасовою або постійною. Накладання й зняття табу вважалося специфічною функцією племінних вождів, старійшин і жерців (часто виступали в одній особі). Залежно від ступеня важливості («сакральності») табу їхніх порушників чекали різні покарання: від морального осудження до вигнання з племені та страти (див. текст 3.2).

Витоки системи табу слід шукати в особливостях соціальної організації первинного суспільства, коли повсякденна боротьба за виживання вимагала від кожного члена громади повного і беззастережного співвіднесення власних дій з діями інших членів первісного колективу. Така авторитарна форма людського життя спиралася на безумовну довіру. Тому, незважаючи на те, що походження багатьох табу згодом ставало незрозумілим, люди продовжували свято дотримуватись їх лише через авторитет давньої традиції. Тому ми можемо

¹ Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. — М., 1998. — С. 109.

вважати табу першим наріжним каменем соціального порядку, що заміняв (не без успіху) все те, що в сучасному суспільстві забезпечується моральними розпорядженнями, законодавством і правилами соціального етикету. З цього приводу відомий французький філософ А. Бергсон (1859—1941) влучно помітив: «Будучи ірраціональним з погляду індивіда, воно було раціональним з погляду інтересів суспільства»¹.

Регулятивна функція табу якраз і пояснює невизначеність механізму дії цих заборон, оскільки мимоволі сфера їхньої дії виявлялася надмірно широкою, адже вони повинні були стосуватися усього, з чим зіштовхується людина в суспільстві.

Систему табу іноді розцінюють як негативний аспект магії, що складав невіддільний її елемент. Наприклад, дуже часто під час здійснення магічного обряду потрібно було дотримуватись певних табу. І навпаки — табу спиралися на віру в надприродні сили, і накладалися та знімалися за допомогою особливих магічних обрядів і дій. При цьому потрібно знати, що поняття табу — більш широке, ніж поняття магії, і майже таке ж широке, як поняття релігії, хоча багато релігійних заборон мають саме магічне походження.

Разом з тим, дія системи табу ґрунтувалася виключно на забороні і подавленні. Однак страх може застерегти від небезпеки, але не в змозі пробудити в людині творчу фізичну і моральну енергію. І тут у свої права вступає релігія. Найвідоміші релігії (зороастризм, іудаїзм, християнство та ін.) зберігають регулятивну силу табу у своїх різноманітних заповідях, часом дивно дріб'язкових. Але ці розпорядження наділяються тут новою позитивною силою — авторитетом релігійного обов'язку, заснованого на внутрішньому переконанні, а не на зовнішньому примусі. Табу ж залишається для цих релігій вкрай необхідним, але допоміжним інструментом — за його допомогою (припустімо, у формі харчових заборон) розділяються сфери «чистого» і «нечистого», земного й небесного, священного й мирського.

3.6. ШАМАНІЗМ

Шаманізм (мовою сибірських народів «саман» — буйний) — *особливий комплекс обрядів і ритуалів, пов'язаний з віруваннями в надприродні здібності і можливості давніх служителів культів — шаманів.*

¹ Бергсон А. Два источника морали и религии.— М., 1994.— С. 129.

Наскельне зображення
первісного шамана (?).

Шаманізм добре описаний на матеріалі мисливських і рибальських народів Північної Америки, Сибіру і Далекого Сходу. Відомі і наскельні зображення, що зазвичай співвідносять із шаманізмом (зображення в печері «Трьох братів» у Франції танцюючої людини з рогами оленя, хвостом, довгою, ймовірно, штучною бородою).

У наші дні шаманізм, схоже, переживає друге народження, стає популярним і модним явищем західної культури. Ним захоплюються тисячі людей, численні статті й семінари пропонують усім бажаючим (від психологів і бізнесменів до домогосподарок) «архаїчні техніки екстазу», що справді виявляються доступними переважній більшості тих, хто їх практикує. Сучасна релігійна статистика також містить

графу «шаманізм», у якій указується цифра 10—12 млн чоловік. Спробуємо з'ясувати, що ж насправді являє собою цей надзвичайно цікавий релігійний феномен.

Шаманізм заснований на уявленнях давніх людей про існування тісного зв'язку між шаманом і духами, що допомагають боротись з іншими, ворожими людині силами. Судячи з усього, першим духом-заступником шамана був його родовий або сімейний тотем. Недарма в багатьох народів душу шамана уособлювала тварина, з якою вона була злита в єдине ціле. Пізніше образ «матері-звіра» набув вигляду духу-предка самого шамана. В кінцевому підсумку він перетворився на духа-помічника шамана, дуже часто людиноподібного на вигляд.

Завдяки здатності до підтримання безпосереднього контакту з надприродним, шамани помітно відрізнялися від усіх тих, хто в давньому суспільстві також спеціалізувався на простому виконанні різноманітних релігійних і магічних обрядів і ритуалів — знахарів, чаклунів, ворожбитів.

Шаманські обов'язки однаковою мірою виконувалися й чоловіками й жінками, іноді зустрічалося і таке явище, як *травестизм*,

коли чоловіки-шамани вдягалися і поводилися як жінки, тому що на те була відповідна воля духів.

Споконвічно давні люди вважали, що саме духи встановлюють зв'язок з майбутнім шаманом. Наочним свідченням цього була т. зв. «шаманська хвороба», що вражала людину звичайно в дитячому або юнацькому віці. Симптоми цієї хвороби могли бути найрізноманітнішими, але майже завжди така людина виглядала в очах оточення божевільною. Вона робила незрозумілі вчинки, могла годинами сидіти в стані заціпеніння, іноді тікала з дому і по кілька днів на самоті блукала лісом. Хворий подовгу не вставав з ліжка, відчуваючи у всьому тілі страшний біль, у сні часто марив і розмовляв сам із собою. Вважалось, що хвору на «шаманку» людину відвідували духи й пропонували стати їх обранцем. Наштовхнувшись на відмову, духи починали примушувати кандидата в шамани, загрожували йому, а потім відверто переслідували і застосовували «методи фізичного впливу». Після того як людина погоджувалася стати шаманом, починався тривалий і хворобливий процес її «переробки», загартування, формування в ній надприродних якостей. Духи змінювали кістки й внутрішні органи людини, переливали їй кров і безцеремонно вторгалися в її розум.

Інакше кажучи, перебіг шаманської хвороби цілком збігався з циклом ініціації: страждання, смерть і наступне воскресіння. Рано чи пізно шаманська хвороба минала, людина, яка її перенесла, вже перетворювалася на «обранця духів», котрий перевершував своїми можливостями всіх смертних. Тільки на досить пізніх стадіях розвитку первісної релігії люди почали допускати можливість того, що сам шаман може вибирати собі помічників і заступників серед духів.

У переважній більшості випадків шаманська хвороба супроводжувалася «професійним» навчанням кандидата у старого, досвідченого шамана, завдяки чому він здобував необхідні знання, навички й уміння, що розцінювалися його одноплемінниками як надприродні. Майбутній шаман дізнавався про устрій Всесвіту, імена, звички жителів «верхнього», небесного, або «нижнього», підземного, світу, з якими він матиме тісне спілкування, засвоював засоби пересування по потойбічних світах, вивчав прийоми впливу на духів, зміцнював волю і мужність, загартовував своє тіло, вчився контролювати свідомість. Термін учнівства коливався в різних народів від кількох днів до кількох місяців або років.

Важко сказати, з яких причин виникала шаманська хвороба. У кожному окремому випадку причини могли бути різними. Проте для

давньої людини з властивою їй вірою в населений духами зовнішній світ досить було будь-якого незвичайно яскравого психологічного переживання, незвичайної події, щоб витлумачити їх як заклик духів.

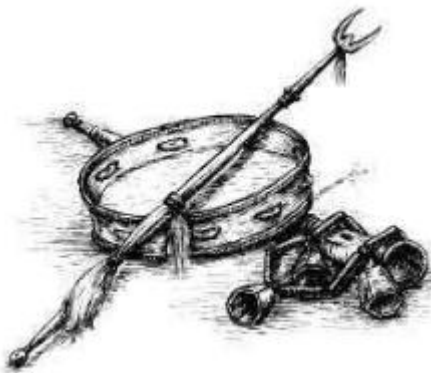
Шаманський культ неможливо уявити собі без особливого «шаманського реквізиту» (фартух, головний убір, барабан або бубон).

Він щедро прикрашався стилізованими зображеннями духів-заступників і духів-помічників, космічними символами, численними підвісками, що також уособлювали духів. Цей одяг відтворював образ звіра-птаха, з яким шаман повністю зливався під час виконання своїх ритуалів, і, можливо, брав початок від костюмів, в які вдягалися первісні мисливці під час магічних танців з метою приманювання звіра й удачі в полюванні. З релігійного погляду сам факт перевдягання шамана в особливий одяг був надзвичайно значимим. Він символізував подолання шаманом мирського простору і засвідчував його готовність ввійти в контакт зі світом духів.

Обрядовість шаманізму характеризується екстатичністю. Найбільш типовим є *танок-камлання*. Ритмічні рухи шамана, що швидко прискорювалися, під акомпанемент бубона або барабана викликали в нього конвульсії, у нього виступала піна на губах, мова ставала нескладною, рухи переходили в неприродно високі стрибки і наприкінці часто наставала втрата свідомості. У подібному стані екстазу шаман ставав здатним на різні дива: проколювання свого тіла гострими предметами, торкання голими руками розпечених предметів, ковтання тліючого вугілля. Стороннім спостерігачам здавалося,

що саме в цей момент духи вселялися в тіло шамана або ж його душа сама відправлялася в царство духів.

Шаманський Всесвіт складався з трьох частин: Верхнього Світу (Неба), Середнього Світу (Землі), де живуть люди, і Нижнього Світу. Усі три частини Всесвіту з'єднувала воєдино Світова Вісь — найчастіше вона символізувалася Світовим деревом, Горою, нарешті, сто-

Шаманський реквізит

впами. У Верхньому або Нижньому Світі шаман зустрічався з духами, домовлявся з ними про допомогу в тій або іншій справі, дізнавався у своїх надприродних помічників або заступників те, про що не міг довідатися звичайним шляхом (приміром, про долю зниклої людини). Власне кажучи, дії шамана під час камлання були не чим іншим, як зрозумілою для присутніх розповіддю про всі перипетії його незвичайної подорожі. Тому шаман мусив не гірше за професійного актора володіти мистецтвом звуконаслідування, вміти зображувати в особах тих добрих і злих духів, з якими зустрічався в іншому світі. Він також знав і застосовував фокуси й акробатичні трюки, що зараз можна побачити хіба що в цирку (зникнення із зачиненого приміщення через димохід за допомогою попередньо підготовленого каната тощо). Однак усі ці специфічні уміння і дива виконували далеко не розважальну функцію: вони були покликані упевнити всіх, і передусім самого шамана, в його надприродних можливостях.

Витоки шаманізму шукають у нервових хворобах, що їх люди не могли пояснити природними причинами, а тому давали їм надприродні пояснення. Поклоніння ж шаманам виникало в такому випадку як поклоніння перед їхнім умінням штучно і свідомо викликати в себе подібний стан. З таким висновком можна погодитися тільки з принциповими зауваженнями.

Нехай багато шаманів за поведінкою справді зовні нагадували хворих на істерію або епілепсію, такими вони були від народження або стали внаслідок зловживання екстатичними ритуалами шаманського культу, але така поведінка компенсувалася недоступним для простих смертних умінням контролювати свій розум і неабиякою фізичною спритністю і витривалістю, яких вимагали від шамана багатогодинні рухи в одязі вагою 10—15 кг.

Потім не треба вбачати в шаманах мистецьких шахраїв і вмілих акторів. На відміну від духівництва в розвинутих суспільствах, шамани спиралися не на священний авторитет своєї посади, а лише на свої особисті якості. Шлях шамана вимагав особливої мужності й особливих знань, надзвичайної нервової напруги, а іноді був пов'язаний з ризиком для життя. Шаман не грав у «обранця духів», він — під постійним і пильним поглядом членів свого родового колективу — жив зі своєю обраністю, дійсно вбачав у своїх дивацтвах вкрай необхідний для «професійної» діяльності «дар неба».

Сучасній науці достеменно невідомі ані механізми шаманського трансу, ані ті стани свідомості, в які занурювався шаман. З упевненістю можна говорити тільки про те, що таке занурення відбувалося в

результаті поєднання зовнішніх впливів із самонавіюванням. Попереднє очищення організму й переодягання в ритуальний одяг вже самі по собі створювали особливий настрій. Настрій цей підтримувався навмисним вибором шаманом темного часу доби і затемненого місця здійснення ритуальних обрядів, а також активною підтримкою учасників або простих глядачів шаманських церемоній. Як вихідний поштовх для переходу в змінений стан свідомості могли використовуватися рослинні галюциногенні засоби (гриби, кактуси). Найбільше ж значення, зважаючи на все, мав особливий ритм барабанного бою або дзенькоту бубонів, що дестабілізував свідомість шамана. Екстатичність же камлання тільки підтримувала розум шамана в такому зміненому стані протягом бажаного для нього часу.

Давно отримали об'єктивне пояснення лише деякі інші прийоми шаманської практики. Наприклад, шаман у ролі слідчого міг майже безпомилково визначити злочинця. Для цього він давав групі підозрюваних пожувати рис або пшоно і розглядав випльонуті за його раптовою вимогою залишки. Секрет тут простий: у злочинця, наляканого неминучим і швидким викриттям, різко припинялося виділення слини (звідси і відома приказка: «Від страху в роті пересохло»).

Шаманізм цікавий насамперед як зародок духівництва:

— по-перше, тому, що шамани присвячували своє життя виконанню релігійних обрядів і за рахунок цього «найсильніші» з них здобували собі засоби до існування;

— по-друге, тому, що вони виділялись із середовища одноплемінників, часто мали привілеї нарівні з вождями і старійшинами, володіли особливими атрибутами свого статусу.

І все ж таки шаманів не можна вважати служителями культу в точному значенні цього слова. Адже вони не склали соціальної групи професійних служителів культу — з чітким статусом, можливим його успадкуванням, завершеною системою внутрішньої ієрархії. Велика частина шаманів працювала нарівні з усіма, причому успіхи шамана на господарському поприщі завжди збільшували його професійний авторитет і навпаки. Нарешті, майже всі шамани поєднували культурну діяльність із пророцтвами, консультуванням з різних питань, магічною практикою, але головним чином — з лікуванням. Хоча для шамана це лікування виглядало як повернення душі тілу, що вона з якоїсь причини залишила, він охоче застосовував лікарські рослини й інші раціональні медичні засоби. Часом вони виявлялися куди дієвішими за кровопускання, що його так любили пропонувати хворим середньовічні лікарі.

З переходом від первісності до цивілізації архаїчні форми релігії не відмерли, а стали складовою частиною більш розвинутих релігій або народної культури. Разом з тим, як свідчить релігійна статистика, навіть на межі ХХ—ХХІ ст. ст. різні форми первісних релігій сповідувало не менше 100 млн чоловік: 80% від цього числа припадає на Африку, 18% — на Азію і Латинську Америку, 2% — на народи Австралії й Океанії. Цікаво відзначити, що в таких африканських державах, як Мозамбік, Кот д'Івуар, Мадагаскар, Буркіна-Фасо, Зімбабве, Сьєрра-Леоне, первісних форм релігії ще кілька десятиліть тому дотримувалось від 50 до 70% населення.

Показовим відгалуженням африканських релігій, в яких збереглися елементи первісних вірувань і культів, є нетрадиційні афрокарибські культури — *вуду* на о. Гаїті, *сантерія* на о. Куба. На островах вони з'явилися разом з темношкірими рабами з Африки, яких завезли європейські колонізатори для роботи на плантаціях. Але в релігії своїх визискувачів — католицизмі — вони також запозичили деякі імена і назви. Для того, щоб одержати можливість поспілкуватися з богами, що носять як традиційні африканські імена, так і імена святих Римо-Католицької Церкви, шанувальники вуду або сантерії приносять криваві жертви (зрідка навіть людські) і влаштовують екстатичні танці, що приводять їх у стан трансу.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Перші сліди релігії простежуються на досить ранніх етапах людської історії — кілька десятків тисяч років до н.е.

2. Первісні форми релігії помітно відрізнялися від сучасних нам релігійних проявів (у першу чергу, світових релігій), оскільки в них були відсутні сформоване віровчення, регулярний культ і стійка організація.

3. У первісних формах релігії були закладені основні тенденції для подальшого релігійного розвитку людства.

3.1. Відбувається формування віровчення. Це стосується, головним чином, уявлень про надприродне, які стають усе більш абстрактними, точніше, абстрагованими від звичайного земного життя, і виникнення уявлення про безсмертя людської душі.

3.2. Ускладнюється і стає більш масовим культ. Витоки релігійного культу слід шукати у первісних магічних обрядах. Крім того, у розвитку культу простежується виразна тенденція до його символізації, коли, наприклад, криваве жертвопринесення людей або тварин замінюється різними знаками — зменшеними копіями, ляльками або простими зображеннями.

3.3. Шамани є зародком жрецтва (духівництва) — особливої соціальної групи професійних служителів культу, свого роду посередників між людським і надприродним світом.

4. Основні первісні форми релігії: фетишизм, тотемізм, анімізм.

ЗАПИТАННЯ:

1. Назвіть основні відомі Вам первісні форми релігії та дайте кожній з них коротке визначення.
2. Як конкретно-чуттєвий характер мислення первісної людини вплинув на первісні форми релігії?
3. Простежте, в якому напрямі змінюються уявлення давніх людей про Бога.
4. Чим відрізнялися релігійний культ і релігійна організація в ранніх релігіях від своїх аналогів на рівні світових релігій?
5. Назвіть відомі вам теорії походження магії й розкрийте їхній зміст.
6. У чому принципово відрізняються погляди на магію, висловлені Дж. Фрезером та С. О. Токарєвим?
7. Що таке табу? Згідно з якими принципами відбувалося зняття й накладання табу? Які функції виконували табу в первісному суспільстві?
8. Як співвідносяться між собою магія і табу?
9. Яке значення для подальшого розвитку релігії мав шаманізм?
10. Які ранні форми релігії поширені серед африканських народів у наш час? Яка з цих форм є найхарактернішою для традиційних релігій народів Африки?

ЗАВДАННЯ

1. Відомий дослідник первісних релігійних вірувань Е. Тайлор у книжці «Первісна культура» наводить ритуал деяких індіанських племен. Під час церемонії індіанці використовували пляшку, яку наповнювали камінням. Вона уявлялася вмістилищем для духа, який розмовляв із неї з людьми, коли її приводили в коливання. Тому індіанці зверталися до цього знаряддя з промовами, приносили в дарунок їжу, створювали для його шанування щорічні свята. Які форми первісної релігії можна помітити в цьому ритуалі?
2. Визначте, пережитками яких первісних форм релігії є:
  - а) віра у вампірів;
  - б) звичай носити знаки Зодіаку;
  - в) заборона викидати обрізки нігтів й волосся.
3. Класифікуйте наведені нижче обряди водночас за відомими Вам типами та видами магії, вказавши в чисельнику її вид, а в знаменнику — тип (наприклад: лікувальна / контактна):
  - а) У країнах Балтії спостерігався такий звичай: троє чоловіків залазили на високе дерево в священному гаю. Один з них щосили гамселив по казанку або невеличкій діжці, другий розмахував палаючою голівешкою, третій — розбризкував за допомогою зв'язки гілок в усі боки воду з глечика.
  - б) Ще в XIX ст. німецькі мисливці застосовували такий прийом: втикали гвіздок, витягнутий із труни, у свіжі відбитки тварини, на яку полювали.
  - в) У Меланезії друзі людини, пораненої стрілою, тримали уламки цієї стріли, загорнутими у прохолодне листя, або клали у сире місце.